

збіднену інформацію саме про українські землі, що не може задовольняти учнів, тим більше нині, коли молодь зацікавлено вивчає історію рідного краю.

Учбова історична дожовтнева картографія в Росії пройшла складний і самобутній шлях. На її розвитку позначилися стан картографування в Росії і за кордоном, зміст учбових курсів у школах (єдиних типових програм навчання не було), а також вплив безпосередніх складачів і редакторів карт.

Про початок складання перших російських історичних карт відомостей немає. До нас дійшла історична карта, видана в 1793 р. з відображенням зростання території Російської імперії на кінець століття. Перший учбовий «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества...» 1737 р. був підготовлений до курсу політичної географії і тому детально знайомив учнів з адміністративним устроєм держав, мережею населених пунктів, географічними назвами та воєнними подіями. Ю. Семашко включив в історико-географічний атлас додаткові відомості: картограми щільності населення, високохудожні гравюри з зображеннями занять і побуту населення різних регіонів. «Учебный атлас России», складений І. Піддубним у ХІХ ст., можна назвати економічним, тому що в ньому багато карт, присвячених промисловості, сільському господарству й торгівлі. Доступність і виразність інформації досягаються групуванням однорідних фактів, що дозволяє учню зосередити увагу тільки на вивченні саме цих об'єктів і вміщених на полях карти статистичних діаграм і графіків довідкового характеру.

М. Торнау вважав, що «Атлас по отечествоведению» може бути у вигляді задачника, використовуючи який, є можливість порівняти свою губернію з іншими і таким чином визначити її культурно-економічне становище.

Систематичне видання учбових історичних атласів розпочалося в 40-і роки ХІХ ст. З'явився «Всеобщий учебный атлас древней, средних веков и новой географии» І. Ейнерлінга, «Географический атлас древнего мира, приуроченный к гимназическому курсу истории» С. Барановського, в якому позначені місця історичних подій, територіальні зміни за різні відрізки часу. В 1843, а потім в 1873 рр. видано «Исторический атлас России» М. Павлицева, до якого додавався том історичних оглядів до карт, відомостей з історії літописів, родовід царських династій та ін. Невеличкі за обсягом навчальні атласи з російської історії, стародавньої, середніх віків і нової історії включили коротку різноманітну інформацію, що відповідала курсу історії нижчих і середніх учбових закладів, церковно-вчительських шкіл і двокласних церковно-приходських училищ. Вони ілюстровані гравюрами давніх міст, історичних пам'яток. Атласи нової історії доповняли хронологічними таблицями життя та діяльності письменників, вчених і художників. Часто

О. Є. Маркова

ДО СТВОРЕННЯ АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

В статті узагальнено позитивний досвід складання учбових атласів дожовтневого й радянського періодів, сформульовані принципи підготовки нової серії регіональних історичних атласів УРСР для середньої школи.

Методика викладання історії в школі передбачає використання картографічного матеріалу, насамперед шкільних атласів та карт з історії СРСР. Проте створені атласи й карти містять надзвичайно

© О. Є. Маркова, 1991

вміщуються до атласу дані про воєнні події, шляхи сполучення, адміністративний поділ тощо.

Недоліком цих атласів можна вважати відсутність умовних позначень до деяких важливих карт, що ускладнює їх використання.

Мало чим принципово відрізняються від більшості карт атласів окремо видані наstinні карти. Але серед них є унікальні. Прикладами можуть бути «Карта Европейской России с картинным изображением типов народов и их промыслов» (1901) та «Иллюстрированная карта Европейской России» (1896), що розраховані на учнів молодших класів. Ці карти і зараз можна вважати взірцем наочності та високохудожнього оформлення навчального приладдя.

В дореволюційні часи видавались також розважальні історико-географічні карти. Прикладами можуть бути «Путешественник по России» і для самоосвіти — «Учебная карта Европейской России» з текстовим додатком (1881), різноманітні бланкові карти О. Лінберга (1894) і навіть карти до збірника задач і вправ С. Бобина та ін. Серед складачів оригінальних карт було багато вчених-ентузіастів та знавців цієї справи. Тому дожовтнева історична шкільна картографія розвивалася, незважаючи на деякі прорахунки, і залишила нам багато якісних за оформленням і за фактажем картографічних матеріалів.

У світлі реформи середньої школи цінність становлять також праці навчальної картографії перших років Радянської влади. Ознайомившись з пробним примірником першого навчального радянського атласу, В. І. Ленін зробив зауваження, головна суть яких така:

- додати текст «від видавця»;
- повністю на одній карті давати республіку;
- повне відображення всієї території Радянського Союзу;
- з'ясування особливостей політико-адміністративного поділу;
- висвітлення нових фактичних матеріалів;

доповнення карт історико-статистичними і текстовими джерелами — вказівками на укладення договорів, їх назви і точні дати, на основі яких встановлювалися державні кордони; постанови про утворення союзних республік і автономних областей; відомості про чисельність населення по губерніях і містах; національний склад населення; лінії фронтів за датами з помітками: такі-то фронти тоді-то та ін.¹ При цьому В. І. Ленін звертав особливу увагу на історичний динамічний підхід.

Перший «Элементарный атлас для школ первой ступени» під редакцією В. Кайсарова (1924) об'єднав зусилля таких вчених, як Ю. Шокальський, Д. Анучин та ін. Проте цей атлас перевантажений інформацією і виконаний на низькому поліграфічному рівні.

Розвиток освіти в СРСР вимагав підготовки атласів і наочного приладдя масовим тиражем. Почали видаватися на допомогу школі посібники, присвячені історії народного господарства Росії,

розвитку промисловості, сільського господарства в СРСР, серії зошитів-атласів для самостійної роботи по вивченню РРФСР.

В «Русском историческом атласе» К. Кудряшова (1928) здійснена ідея одночасної характеристики історичних та історико-економічних особливостей нашої країни. В цілому історико-економічні карти 20-х років відображали розвиток соціологічного напрямку в історіографії. Вони носили навчально-агітаційний характер і відрізнялися схематизмом, але мали і позитивне значення. В серії карт перших радянських атласів відмічається безсистемність, що пов'язана з відсутністю єдності між шкільними програмами і підручниками. Фактично в 30-ті роки вітчизняна історія була замінена суспільствознавством. Зникло викладання в захоплюючій формі найважливіших історичних подій у хронологічній послідовності та характеристики історичних діячів, а замість цього з'явилися описи суспільно-економічних формацій, що важко засвоювалися учнями. В таких умовах складання історичних карт скорочувалося, бо школа не була в них зацікавлена. З семи навчальних карт, виданих до 1938 р., чотири були з давньої історії, дві — з середньої і лише одна з історії СРСР. Проте з 1939 по 1945 рр. їх співвідношення різко змінилося: 40 учбових карт різноманітної тематики, в тому числі 20 — з історії СРСР.

У 1945 р. вийшов у світ атлас з історії давнього світу на 16 сторінках, складений за програмою і підручником для середньої школи. В 1948 — 1950 рр. опублікований єдиний за змістом і оформленням атлас історії СРСР в трьох частинах: перша частина — з давніх часів до XVII ст. — 26 карт; друга — з початку XVIII ст. до кінця XIX ст. — 18 карт і третя частина — з початку XX ст. до 1950 р. Цей атлас був складений відповідно до підручника з історії СРСР для середньої школи під редакцією академіка О. Панкратової.

Сучасні шкільні історичні атласи відображають в узагальненій формі історичні події та явища відповідно до вимог підручників. Постійно друкуються атласи з історії СРСР для 4-, 7-, 8-, 9- і 10-х класів. Їх слід розглядати як єдине видання застійних часів, складене за загальними принципами, що існували в 60 — 70-х роках, яке має єдину мету і призначення, кольорове оформлення й умовні позначення. Вони нецікаві учням, бо часто історично помилякові і показують лише досягнення і перемоги в будівництві соціалізму, веденні війн та ін. Ці карти далекі здебільшого від реальної дійсності при висвітленні історичного процесу, де поруч з великими досягненнями мали місце, на жаль, і значні помилки, замовчування і перекручування фактів.

А поки що вчені й громадськість висловлюють незадоволеність пробними підручниками і програмами для середньої школи, які, незважаючи на певну доробку, не є новим кроком у розвитку історичної і педагогічної науки.

Треба так скласти шкільну програму з історії, щоб прищепити учням любов до предмета, до рідного краю, до самостійної роботи

з картами. Для цього можна широко впроваджувати виготовлення картосхем краєзнавчого змісту, з кросвордами і чайвордами на полях карти по її темі, або так будувати умовні позначення, щоб через них одержувати відповідь на цікаві запитання, заковдані в легендах карт (наприклад, такого плану: які визначні архітектурні пам'ятники першої половини XVIII ст. збереглися в Києві, на Україні, в Радянському Союзі і т. д.). Принципи видання картографічних джерел для школярів в СРСР треба переглянути з тим, щоб видавати їх в захоплюючій формі на високому науковому та поліграфічному рівні, з цікавими текстами (наприклад, про наших видатних полководців, народних героїв і т. д.). Шкільна реформа сьогодні потребує ефективного наукового забезпечення проблеми, направлена на вдосконалення методів і якості навчання і патріотичного виховання учнів на історичному матеріалі.

Необхідно створити систему оригінальних атласів історії України для середньої школи у світлі реформи і вимог громадськості щодо знання справжньої історії республіки і українського народу в цілому. Нові шкільні історичні атласи повинні повністю відповідати новому ставленню до вивчення рідної історії. Наукова розробка головних принципів підготовки включає: різнобічну характеристику явищ з показом зв'язків і суперечностей; повноту і цілісність змісту карт з підручником; призначення карт і характер їх використання вчителями і учнями; сучасність джерельної бази; науково обгрунтовані хронологічні рамки розділів і кожної карти; обгрунтування показників змісту кожної карти, за допомогою яких трактується її тема; оформлення всіх елементів карт в єдиних умовних позначеннях в одному атласі і з показом на першому плані — головних; вибір назви карти з метою відображення території, чітко сформульованої теми, дати, на яку подаються історичні події; використання художніх, графічних, текстових матеріалів, кросвордів; збереження простоти, наочності, виразності при виборі зображувальних засобів і умовних позначень; складання простої (без зайвих елементів) історико-географічної основи; систематизацію умовних позначень у легенді за певними принципами; вимоги підготовки невеликих за обсягом і форматом історичних атласів; узгодження карт між собою і підручником за змістом; необхідність дешевого видання і оновлення шкільних атласів через два-три роки.

Карта — не тільки малюнки в підручнику чи в атласі. Карта — це джерело знань, тому вона може мати додаткові до програми матеріали, що задовольняють допитливість учнів. Звичайно, на картах для молодших класів треба давати менше додаткового матеріалу. Так, наприклад, можна показати цифрою час заснування населених пунктів, хоча цього немає в підручнику. Ці цифри також покажуть і початок освоєння конкретної території. Але карту не треба первантажувати інформацією і перетворювати в схему, в якій нічого не можна розібрати взагалі.

Питання транскрипції назв для шкільної історичної картографії має дві сторони: принципову політичну і методичну. Практика будівництва Радянської держави привела до змін багатьох назв населених пунктів (наприклад, Унгвар — тепер Ужгород, Львув — Львів і т. д.). Взагалі для учнів шкіл, як правило, давались сучасні назви об'єктів, за винятком загальновідомих, таких, наприклад, як населений пункт Петербург — Петроград — Ленінград. Визначення найбільш точної і правильної транскрипції назв для конкретного історичного періоду і регіонів і спряженість їх між собою в історичній послідовності — важлива і копітка робота. Але ми стоїмо на позиції подачі історичної транскрипції, особливо назв держав, міст, великих річок та ін., хоча ця еволюція і не вивчається в підручниках історії.

Обов'язково треба удосконалювати і умовні позначення: натуралістичні художні на картах для молодших класів і геометричні — для старших. Велике значення ми надаємо також коментарям до карт. Вони необхідні для того, щоб попередити учнів від непорозуміння при користуванні атласами. Для підготовки першого варіанта Атласу історії УРСР для середньої школи нами детально вивчалися програми і підручники з історії СРСР і історії УРСР за 1986 — 1989 рр. З цього аналізу випливає, що історія республіки вивчалася в тісному зв'язку з загальним курсом історії СРСР, але час на вивчення УРСР становить приблизно 40 годин у сьомому класі і тільки 20 — в десятому. Цього часу зовсім не вистачає, щоб розібрати важливі специфічні історичні події і явища, що відбувалися саме в тому чи іншому регіоні нашої країни.

В програму, а може бути, що їх буде не одна, а декілька альтернативних, треба включати уточнення з урахуванням актуальних проблем сучасності, особливо у зв'язку з гуманітаризацією шкіл, збільшення годин на викладання особливостей рідної історії. Якщо вивчати сучасні програми і підручники для 4-, 5-, 6-, 8-х класів, то виходить, що атласи з історії УРСР складати немає потреби, тому що українська тематика займає в них незначне місце. А атлас історії УРСР для 7-х класів складати потрібно, бо з 85 годин більше як 40 присвячені подіям, що відбувалися саме на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст. Якщо урахувати, що учень може за один урок вивчати тільки одну чи максимум дві карти, то вийде, що в такому атласі не може бути більше 20 — 25 карт. Тобто серйозно постає проблема відбору кожної теми і конкретних показників для її висвітлення.

З метою посилення патріотичного та духовного виховання школярів, формування в них цілісного уявлення про давню і сучасну історію в кожному атласі історії УРСР слід показувати на картах розширення кордонів держави, події класової боротьби і воєн, соціально-економічний розвиток, кількість населення і його національний склад, зайнятість, історію розвитку освіти і культурні процеси, інтернаціональні зв'язки, а також інші питання, яким не приділялося уваги в історії. Ми вважаємо, що підготовка і складання

атласів історії УРСР для середньої школи можуть мати велике загально-
носупільне значення, особливо для такого історично складного
регіону, яким є Україна. Картографічні посібники, що відображають
кількісні й якісні сторони історичного процесу, істотні ознаки
супільних явищ, їх розвиток, відіграють роль засобів конкретизації
і виступають як джерело нових знань.

Одержано 12.10.1989 р.

*В статье обобщен позитивный опыт составления учебных атласов дооктябрь-
ского и советского периодов, сформулированы принципы подготовки новой серии
региональных атласов УССР для средней школы.*